

Keszler Borbála–Ifj. Kaán Miklós

Péter Mihály: Az erdélyi fogorvoslás története

Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2006

BEVEZETÉS Péter Mihály kitűnő könyve 2006-ban jelent meg Marosvásárhelyen. A munka öt részből áll:

- A fogorvoslással kapcsolatos magyar nyelvű irodalom kezdetei Erdélyben;
- Erdélyi származású neves fogorvosok;
- A fogorvostudomány oktatása Erdélyben;
- A magyar nyelvű vagy magyar nyelven is közlő fogorvostudományi szakfolyóiratok Erdélyben 1919 és 1940 között;
- Függelék.

A szerzőnek és munkatársainak az volt a célja, hogy a magyar vonatkozású és még nem közölt vagy kevésbé ismert adatokat megmentsék az enyészettől. Az adatmentésen kívül azonban gondos, bőséges irodalmi feldolgozást is találunk minden fejezet végén.

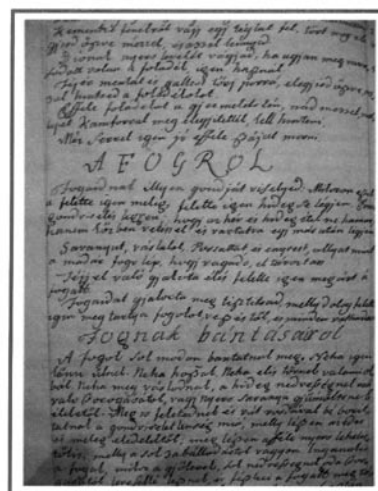
Filológiai, nyelvészeti és néprajzi szempontból a legerdekebb rész az első, amely azokat az Erdélyben keletkezett vagy ott megjelent munkákat veszi számba, amelyeknek fogorvosi vonatkozásuk is van.

Az első fejezetben a következő szerzőkről és munkákról találunk gazdag, sok újdonságot is tartalmazó adatokat: Lencsés György: *Ars Medica* (1577); Meliusz Juhász Péter: *Herbarium* (1578); Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia* (1653); Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása* (1669); Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis* (1690); Felvinczi György: *Angliai országokban levő Salernitana Scholanak jó egészségről való megtartásának módgyáról írott könyve* (1693); Weszprémi István: *A' kised gyermekeknek nevelésekről való rövid Oktatás* (1760); Juhász Máté: *Házi különös orvosságok* (1760); Mátyus István: *Diaetetica I., II.* (1762, 1766), *Ó és Új Diaetetica I–VI.* (1787 és 1793 között); Csapó József: *Kis gyermekek isputalja* (1771), *Marikowzki Márton: A' néphez való tudósítás. Miképpen kellyen a maga egészségére vigyázni* (1772); Vásárhelyi Sámuel: *Az egészséges hoszszú életről* (1792); Benedeki Enyedi Ó János: *Falusi emberek patikája* (1801).

Bár Péter Mihály könyve nem nyelvészeti jellegű, a szaknyelvek, sőt a néprajz kutatói is haszonnal forgathatják.

SAKANYELVI TANULSÁGOK Péter Mihály az általa tárgyalt munkáknak megnevezi azokat a fejezeteit, amelyekben a

PÉTER MIHÁLY

AZ ERDÉLYI FOGORVOSLÁS TÖRTÉNETÉBŐL

fogorvosi szaknyelvvvel kapcsolatos adatok találhatók (sajnos lapszámokat ritkán közöl; ezeket, ahol szükségesnek láltuk, pótoltuk), s típusok szerint felsorolja és értelmezi a fogorvosi vonatkozású kifejezéseket, nem vizsgálva természetesen azt, hogy a szó a tárgyalt műben fordul-e elő először, vagy használatos volt-e már korábban is.

Megjegyzés: Az ismertetés során minden esetben utalunk arra a TESz.,¹ az EWUng.² és saját vizsgálataink alapján, ha a szó első előfordulásáról van szó. Néha nehéz azonban megállapítani, hogy valóban első-e az előfordulás, hiszen a szó

szaknyelvi jellege miatt a szótárakban nem találunk adatot; ilyenkor legfeljebb azt tudjuk mondani, hogy véleményünk szerint vagy a rendelkezésünkre álló adatok alapján a szó itt fordul elő először.

Péter Mihály Lencsés György *Ars Medicájából* például a következő foggyógyítással kapcsolatos kifejezéseket gyűjtötte ki: anatómiai kifejezések: a *csontok hárttyája*, a *szájnak bőre* (valószínűleg 'nyálkahártya'), *száj*, *fog*, *íny*, *ideg*, *fogaknak húsa*, *pofa*, *orcának bőre*, *külső bőr*, *alsó állkapca*, *felső állkapca*, *nyelv*, *nyelv oldala*, *nyelv gyökere*, *nyelv alatt való ér* (Péter 2006: 20). Ha egy szó magyarázatra szorul, azt is megteszi: a *fogaknak fészke*, *ágya* az alveolus, parodontiumot jelenti (Péter i. h.). Felhívja a figyelmet arra is, hogy néhány szó több fogalmat is jelölhet, például az *ín* (a közös íráskép alapján) foghúst és ideget, az *íz* izületet és kóros folyamatot is. Vannak olyan kifejezések, amelyeknek csak hozzávetőlegesen tudja megadni a jelentését, például az *állkapcsoknak hárttyája* szerinte lehet izületi felszín, de csonthártya is (i. h.).

Az általa kigyűjtött élettani szakkifejezések: *kineveli az fogat*; *fog*, *hogy hamar keljen* ('dentitio'); *meggyógyítja*, *elveszi a fájdalmat*; *hamar megszűnik az fájdalom*; *eloszlatja az fájást*; *teljességgel elmúlik*; *kétség nélkül meggyógyul* (Péter 2006: 20); *az Fognak húsos felén az megh tüzesülés* (i. m. 23); *fakadék igen fut*; *fakadások rothadni kezdenek* (i. m. 26). Kóroktani, tünetani, diagnosztikai kifejezések és körülírások: *szájnak bűdössége*; *Iz eszi*; *a Fogh husának rothadása*, *az az Iz etele* (i. m. 20); *fognak fájása*, *fog férgesedése*, *szájban való hév fakadozás* 'aphtae, alcola', *ínyen és szájban való kelés*; [a fogak] *néha igen kin ülnek*, *néha hozzak*, *néha el is törnek valami okból*, *néha megh váslódnak* [...]; *megh is feketülnek és rúth rozsdával be is burittatnak az gondviseletlenség mia* [...]; *Inognak is az fogak* [...]; *és fészkei az fogaknak megh tágulnak* [...]; *Az gyakorta való chiorgás az fogakat megh eszi*, *megh odvasittia*, *megh rothasztja*, *és néha az Ágyából ki bontakoztattya* (i. m. 23). *Fog kelése*, *fog feketesége*; *Az fogaknak húsa kith Magyarul Innek is hivonk néha igen megh nevekődnek*, *annyira hogy meegh az fogat is elboritttyák* [...] *Néha penigh megh rothadnak*, *mikor az chipkődő erős sok nedvességek rea ragadnak*, *és az fogaknak töveit megh sebösítik*, *avagy fakadékokkal be boritttyák* ('gingivitis hyperplastica, skorbut, gingivitis ulcerosa, parodontitis marginalis profunda' [?]) (i. m. 24); *Fognak húsan való kelevén*, *az az*, *Innek megh kelése* 'abscessus, vestibularis fistula, esetleg epulis'; *nyelv alatt való dagadás 'ranula'* (i. m. 25); *az ál kapca le esése*, *fogakat megh odvassítja*, *fogakat megh rothassza*, *ínynek megkelése*, *kelevény gennyedtsége*, *kemény dagadás*, *meg evesődik*, *szájban való varak*, *száj bőre felhámol* (i. m. 26).

Összegyűjtötte azokat a kifejezéseket is, amelyek a gyógyszerek felhasználási módjára utalnak:

firkáld [vele], *tedd az fog odvába*, *add megenni*, *hintsed meg*, *kenjed*, *töröld*, *tegyed az fájó fogra*, *tartsd az fogon* (vagy az *szájadban*), *add meg innya*, *kösd rá kívül*, *hintsed*, *mossad*, *pároljad*, *nyeld el* (i. m. 28), *rágjad*, *tartsad a szájban*, *ragasszad reá* (i. m. 34).

Foglalkozik a lehetséges gyógyszerekkel is. Ezek főleg növények, de lehetnek ásványi vagy a ház körül található egyéb anyagok is, valamint állati szerek, állati ürületek, ezek közül (mint a szerző írja) több a „megmosolyogtató” szer vagy módszer. A gyógyszereket *lé*, *főzet*, *kivonat*, *hamu*, *por* stb. formában javasolja az *Ars Medica* felhasználni (i. m. 24). Péter Mihály kitér az *Ars Medicában* javasolt egyéb gyógymódokra is: *párolás*, *füstölés*, *a fog húsának feltágitása*, *vassal kiszaggatás*, *beretvával kimetszés* stb. (i. m. 25).

Az általa felsorolt fogorvosi szakszókincsbe tartozó szavak közül több itt fordult elő először (olykor csupán az itt megnevezett jelentésben): *béka* 'nyelv alatti daganat' (TESz.), *íz* 'rák, gyulladás, fekély' (vö. TESz.), *gargarizál* 'torkot öblít' (TESz.), *a fog fészke* 'fogmeder' jelentésben, *a fog ágya* 'ua'.

A további könyvek feldolgozása hasonló az *Ars Medica*-belihez. E könyvek nagy részében azonban többnyire ugyanazok a szakszók fordulnak elő, mint az *Ars Medicában*. A továbbiakban eltekintünk Péter Mihály részletes elemzésétől, s csupán azokat a szavakat emeljük ki, amelyek az adott műben új szakszóként jelennek meg.

Melius Herbáriumában egyetlen olyan tünetnevet találtunk, amely az *Ars Medicában* nincs meg: *ajaknak hasadása* (Péter 2006: 33).

Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisában szerintünk újként jelennek meg a következő kifejezések: *a száj felfő* 'gingivitis, gingivostomatitis', esetleg: 'parodontitis' (vö. Péter 2006: 50), valamint a [gyerekek] *forróznak* 'belázasodnak, lázasak'; *tsiklandás* 'érzékenység?' (vö. i. m. 51; a szó már előfordul az *Ars Medicában* is, de ott inkább 'viszket' a jelentése), *ajka-tserepezés* (i. m. 50–1); *az ín kiévődik* (i. h.). Ez utóbbit a TESz. Mátyusnál jelzi először, pedig, mint látjuk, már a Pax Corporisban is előfordul. A szó jelentése a TESz. szerint 'fölemesztődés, fogyás, rothadás'; a szövegkörnyezet alapján itt szerintünk inkább: 'sorvadás'. – Pápai Páriz Ferenc a fog- és szájbetegségek kezelésére új módszereket is ajánl. A fogfájás ellen a leghasznosabbnak azt tartja, hogy „a foga fájó ember menjen gőz-feredőbe”, ott izzadjon, és köpölyöztesse meg magát a nyakán és a vállán (Pax Corporis 80), *s szittasson hólyagot* a két füle tövén. Hasznosnak tartja még a köpölyözést is az ín nyavalyáira (vö. Péter i. m. 52–3). Igaz, hogy a *köpölyözés* és a *hólyag szítása* a foggyógyításban először Pápai Páriznál jelenik meg, a

1 TESz. = Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967–1984.

2 EWUng. = Benkő Loránd (szerk.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1993–1997.

kifejezések más betegségek kezelésére korábbiak. A *hólyag szítása* először az *Ars Medicában* fordul elő.

Mátyus István *Diaeticájában* első előfordulásnak tűnik a *Diaetica* első kötetében, A Szájnak és Fogaknak tisztításáról című fejezetben a [fogad húsa] *el-gombásul* kifejezés (Péter 2006: 75). A *Diaetica* második darabjában szó van a fogtípusokról is. Itt ezt olvashatjuk: *a két utolsó zápfogak pedig a huszadik esztendő felé szoktak ki-nőni, a honnan azok, minthogy az Embernek e'kor kezd inkább esze lenni bõltesség fogainak is neveztetnek* (i. m. 74). Szerintünk a *bõltességfog* elnevezés is itt fordul elő először. A fogelnevezések közül egyediek és újak még a következők: *kutya-fog 'szembfog'; hoportyos bütüjű kettős gyökerű zápfog; nagyobb, simább tetejű, hol három, hol négy gyökerű keményebben fundált zápfog* (i. m. 76). Maga a *zápfog* azonban korábbi, már a SchlSj.-ben³ is előfordult. – Az Ó és Új *Diaetica* második darabjának 5. részében (260) van egy érdekes szó, amelyet sem Péter, sem a TESz. nem említ: *A szájnak belső fel' tsattagzásait* [felhólyagzás, kelevény] és *fejér sebetskéit a' szopó gyermekben semmi hamarabban nem orvosolja...*

Csapó József a *Kis gyermekek isputalja* című munkájában új szó a nyelv alatt lévő *Kötő-In* vagy *Zabolátska* [nyelvfék], amely a szlovén eredetű *zabla* szóból származik, s ő ír először a *Hasatt ajuku Gyeremekek[ről]* is, s megemlíti, hogy *Némellyek illyeténeket* Nyúl-szájúaknak nevezik (Csapó 1771: 16).

Péter Mihály adatait szeretnénk még néhány szintén erdélyi vonatkozású munka adatával megtoldani. Az egyik Pápai Páriz szótára, amelyben ugyancsak található néhány fogorvosi szakszó. Nála fordul elő először a *szemfog* elnevezés (PPL 178), s igen érdekes megoldásokat használ a szótárában a met-szőfogakra is: *nevető-fogak, első metélő fog* (PPL 178, 164).

A Péter Mihály munkájában említettekén kívül fontos erdélyi források találhatók a Radvánszky-gyűjteményben is. Radvánszky Béla több kéziratos orvoslókönyvet gyűjtött össze, s a XX. század elején tervezte ezek kiadását. Erre azonban akkor nem került sor, csak 1989-ben a szegedi Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez című sorozat részeként Hoffmann Gizella szerkesztésében. – Ezek az „orvosló könyvek” nem egyetlen járt orvosdoktoroknak munkái (bár találunk közöttük iskolázott, latinos műveltségű szerzőket is). A könyvek legtöbbször a házi mindenes könyvek csoportjába tartozik, s tartalmaz a népi hiedelmektől kezdve a klasszikus szerzőkig (Galenus, Plinius, Avicenna, Dioszkoridész, Magnus Albertus) mindenféle receptet és tanácsot is.

Ezek közül három olyan receptes könyvet érdemes megemlíteni, amelyek biztosan Erdélyben keletkeztek: 1. *Medicinae*

Variae (1603 k); 2. Újhelyi István: *Orvosságos könyv* Apafi Anna számára (1677); 3. Becskereki Váradi Szabó György: *Medicus* és borbélyi mesterség (1698–1703).

A *Medicinae Variae*ben 13 recept van a száj- és fogbetegségekre, plusz 12 a *Jegyzetek* című fejezetben (*szaiá az kinek megh vesz* [26, 47], *foghfaias* [30, 44, 45] stb.), a korábban említett munkákhoz képest azonban a receptek alig tartalmaznak új, fogorvoslással kapcsolatos szakszót vagy kifejezést. A *Jegyzetek* részben új kifejezésnek tűnik a fog *zsibbadása* (Hoffmann 1989: 512) és a *váladék*, amely a TESz. szerint először 1825-ben fordult csak elő.

Újhelyi István *Orvosságos könyvében* 16 recept van száj- és fogpanaszokra (a munka tartalomjegyzéke szerint azonban még volt 5 recept, de ezek lapjai elvesztek), ám új szakszó ebben a könyvben sincsen. Találunk azonban nála egy igen jó leírást az ínygyulladásra: *mely embernek inyéből vér jó, mikor szijja a fogát*. Ez a tüneti leírás azért fontos, mert a TESz.-szel ellentétben (amely 1792-re teszi a *fogát szívja* első előfordulását), itt egy korábbi adatot találunk.

Becskereki Váradi Szabó György munkája (amelynek eredeti kézirata a székelyudvarhelyi könyvtárban található) közel 60 receptet tartalmaz fog- és szájbetegségekre. A receptekben említett tünet- és betegségnevek hasonlóak a többi forrásban találhatóéhoz.

Összefoglalva, elmondhatjuk, hogy mindezek a munkák – mint Péter Mihály ismertetéséből is kiderül – jó áttekintést adnak a régi erdélyi fogorvoslás szókinccsének a helyzetéről (s mint kutatásaink mutatják, több foggyógyítással kapcsolatos szó vagy kifejezés ezekben fordul elő először), s bizonyítják, hogy a korabeli foggyógyítás szókinccse viszonylag egységes lehetett.

NÉPRAJZI VONATKOZÁSOK Péter Mihály munkája nemcsak nyelvészeti, hanem néprajzi szempontból is érdekes és gondolatébresztő. Bár részletesen nem foglalkozik a népi hiedelmekkel és a népi gyógymódokkal, több helyen mégis utal olyan jelenségekre s a népi gyógyításnak olyan sajátosságaira, „megmosolyogtató receptekre, gyógyító eljárásokra”, amelyek igen tanulságosak, hiszen jól tükrözik a népi hiedelemvilágot, s pontosan megmutatják a népi gyógyító eljárások jellemző sajátosságait.

Megemlíti például a mágikus gondolkodásmóddal kapcsolatos, a népi gyógyításban gyakran előforduló állati eredetű hatóanyagokat. Az *Ars Medicából*: *kecsketej, kígyóbőr, nyúlág, szarvasagancsból és kecskeszarvból készült por, kígyóbőr főzete, földi giliszta hamva, hernyó* – bár az utóbbiakat megmosolyogtatónak tartja (i. m. 28).

3 SchlSj. = Szamota István (kiad.) 1894. *A schlagli magyar szójegyzék*. A XV. század első negyedéből. Budapest.

A Pax Corporisból is idéz hasonlókat, de a „ganéteriára”⁴ utaló adatokat is: *tyúk epéje, márciusban fogott nyúl szeme, kakastaréjnak a vére, lúdgané, számárgané*, s megjegyzi, hogy bár Pápai Páriz nem hisz a babonában, mégis találunk munkájában hatástalan, sőt egyenesen káros szereket és eljárásokat. Minderről az a véleménye, hogy Pápai Páriznak nehéz volt megszabadulnia a meggyökeresedett szokásoktól, s hogy a Pax Corporisban a gyógyítás több évtizedre visszanyúló szokásai ütköznek a kibontakozó, racionális tudományokra alapozott medicinával (i. m. 53–4).

Juhász Máté munkájával kapcsolatban megjegyzi, hogy gyakran minden képzeletet meghaladó „gyógyszereket” rendel. Így például: *számár- és vadkanvizelet, lótajték, borjúláb körme, szarkaláb, vakondszív, szarka agyveleje, nőstény hering teje, borjúháj, szárított földi geleszta, denevérpör; holló, tövises disznó, fecskéfióka, teknősbéka hamva; fehér eb, tehén, ló, sertés, lúd ganéja* (Péter 2006: 70).

Idézi Nadányi János könyvének következő mondatát is: „vannak itt nem kevés dolgok a’ mellyek magamnak-is nem igen teczenek [...] minden okosság kívül lenni láczanak [...] nem egyebek babonaságnál; mindazáltal tetszet énnékem azt az részt-is ki-irnom, hogy az könyvem valami módon csonkálul ki-bocsáttatnak lenni ne lássék” (Péter i. m. 45).

Csapó József könyvéből a következő állati eredetű gyógyszereket sorolja fel: *csiga pora, nyúl feje velő, bornyúláb velő, kappanzsír, kakastaréj vére* (i. m. 82), de megjegyzi, hogy Csapó babonás szereket, eljárásokat nem rendel, vagy csak nagyon ritkán.

Benedeki Enyedi Ó János könyvéből idéz egy fogfájásra ajánlott receptet (pogácsát), amelynek egyik alkotóeleme a *pókháló*, s hozzáfűzi: meglepő, hogy Enyedi e gyakori bánta-

lomra csak egy ilyen – inkább kuruzslásra jellemző – gyógy módot ajánlott (i. m. 96).

Ír arról (s a népi recepteknek ez jellemző sajátossága), hogy az Ars Medica szerzője általában bízott a gyógyszerek nagy részében, hiszen ilyen megjegyzéseket tett: *nagyon használ, megpróbáltatott sok főemberektől, igen jó orvosság, próbált, Galenus orvossága ez, Galenus dicséri, László király orvossága ez* (i. m. 27) stb., de Juhász Máté is másokra hivatkozik, amikor azt írja, hogy *mint olvastam*. Megemlíti a népi kommandálásnak azt a hatásos formáját is, amely magukon vagy másokon kipróbált szereket ajánl (l. Juhász Máténál: Prób.; i. m. 70).

Mindezek a megjegyzések felhívják a figyelmet arra, hogy a régi orvoslókönyvek és receptkönyvek is gazdag anyagot szolgáltatnak a népi gyógyítás kutatásához.

ÖSSZEGZÉS Mint a fentiekből kiderül: Péter Mihály munkájának első fejezete kitűnő bibliográfiájával, pontos filológiai adataival, a szakszavak összegyűjtésével és értelmezésével, valamint a népi gyógyításra utaló megjegyzéseivel sokféle kutatás forrásául és kiindulópontjául szolgálhat, a mű további fejezetei pedig kultúrtörténeti szempontból felbecsülhetetlen értéket mentenek meg.

IRODALOM

Duin, Nancy-Sutcliffe, Jenny 1993. *Az orvoslás története*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.

Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusai és borbélyi mesterség*. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Pólya Jenő 1941. *Az orvostudomány regénye*. Béta Irodalmi Rt. kiadása, Athenaeum, Budapest.

4 A népi gyógyításban gyakori volt az emberi és állati testnedvek, valamint székletek alkalmazása, azaz a ganéjterápia is, amely a legtöbb esetben nyilván azt célozta, hogy a betegben lévő démon megundorodjék tőle, és távozzék. Ezért keverték már ósrégi idők óta a különböző állatok ganéját gyógyszerekbe. Az ókori Egyiptomban is alkalmaztak már emberi ürüléket gyógyszerként (Duin–Sutcliffe 1993: 12), Mezopotámiában pedig az agyagtáblák tanúsága szerint gyíkcsékletet (i. m. 14). A galambganéjt például, amelyet az asszírok olajba keverve használtak gyógyszerül, bizonyos indián törzsek még a múlt században is a húgycsőfolyás gyógyítására tartották alkalmasnak. Az alexandriai Serapion (Kr. e. III. század) pedig a leghatásosabb gyógyszerek közé sorolta a krokodil bélsarát, amelynek ára igen magas volt, sőt Quintus Severus Sammonicus (Kr. u. III. század) az egér bélsarát esővízben feloldva találta a leghatásosabb szernek az emlők megduzzadása ellen, borogatás formájában. A középkorban azután valóságos dűlt a ganéjterápia, amely igen változatos volt; egyik betegségre a bárányganéj volt jó, a másiknak csak a sertésganéj használt, a harmadiknak a lóé (Pólya 1941: 19).